

Олена РУСИНА (Київ)

СИНЬОВОДСЬКА “ЗАДОНЩИНА”: ІСТОРИЧНА ПЕРШІСТЬ ЧИ ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ГІБРИД?

Ф.М. Шабульдо. *Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання.* – К.: Інститут історії України НАНУ, 1998.

Стрийковський бредив, а ти побрежуєш
(Св. Димитрій Ростовський)

Брошура, про яку піде мова, є першою помітною публікацією дослідника за час, що минув після виходу в світ його монографії *“Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского”* (К., 1987). Оскільки ж і тоді Фелікс Шабульдо приділив чимало уваги так званій “синьоводській проблемі”, то присвячена їй нині праця становить інтерес не лише сама по собі, а й з точки зору еволюції поглядів науковця на її розв'язання.

Щоправда, дослідник утримався від цілісного аналізу згаданої проблеми, обмежившись передруком трьох присвячених їй статей, опублікованих упродовж останніх років (першу з них істотно розширено). На жаль, при цьому їх не було узгоджено: на с. 68 і 84 подаються посилання на журнальну версію статті, включеної до брошури; матеріал подеколи дублюється (пор. с. 5 і 62-63, 11 і 73); у першій статті (*“Литовська “Задніпрянищина”: Незнаний аспект синьоводської проблеми”*) стверджується, що наявні в дотеперішній літературі історіографічні огляди звільняють Автора від необхідності спеціально займатися цим питанням (с. 41), тимчасом як друга стаття (*“Концепція Синьоводської битви*

В.Б. Антоновича і вітчизняна історіографія”) є цілковито історіографічною, хоч, обмежуючись рамками вітчизняної науки (а хронологічно – часами Михайла Грушевського), вона аж ніяк не може замінити систематичного аналізу історіографії проблеми, зокрема польської, де досьгодні панують погляди, сформульовані Стефаном Кучинським у монографічній розвідці “*Sine Wody*”, котрі, до речі, діаметрально протилежні тим, що їх дотримується п. Шабульдо. Втім, замість докладного відтворення аргументації польського медієвіста (яка, між іншим, вже не раз ставала об’єктом наукової критики), Автор воліє наголошувати на тому, що у вітчизняній історіографії ця проблема ніколи спеціально і комплексно не розглядалася (с. 5).

У цілому ж хаотична композиція брошури, де, всупереч звичним дослідницьким канонам, перша стаття є, за визначенням самого Автора, фактологічною, друга – вибірково-історіографічною, а третя – вибірково-джерелознавчою (оскільки йдеться лише про одне – і то найбільш ненадійне – джерело інформації), унеможливорює її послідовний аналіз. У комплексі можуть бути розглянуті хіба перша й третя статті, тоді як друга помітно відрізняється від них своїм “принагідним” характером.

В основу цієї статті покладено доповідь, виголошену п. Шабульдом на конференції пам’яті Володимира Антоновича, що й зумовило відповідну панегіричну стилістику. Відтак, не без подиву дізнаємося про існування створеної Антоновичем “концепції” Синьоводської битви, котра, за висловом п. Шабульда, є нічим іншим як творчим подвигом (насправді Антонович лише коротко й еkleктично переказав джерельну версію подій, прокоментувавши її у невеликій, ледь на третину сторінки, примітці¹), а також про парадоксальну особливість історіографічної позиції В.Б. Антоновича, котрий, різко критикуючи М. Стрийковського за довільне і некритичне ставлення до літописних джерел і заперечуючи підтримувану ним тезу про завоювання Волині та Київщини

великим князем литовським гедиміном, рішуче став на його бік у питанні про долю Поділля в середині XIV ст. (хоч Антонович лише аргументовано заперечив вірогідність однієї літописної звістки і прийняв іншу, що їх обидві використав “усейдний” Стрийковський у своїй “Хроніці”. Нарешті, довідуємося, що ігнорування Антоновичем тих джерел, які не можуть бути визнані за вірогідні ..., навряд чи можна пояснити лише впливом позитивізму, оскільки ступінь впливу позитивістської історіософії саме на В. Б. Антоновича трудно встановити.

Уся ця гучна риторика вповні відповідає продукованим упродовж останніх років “національним” стандартам біографічного жанру², згідно з якими життєписи українських істориків стилізуються під житія, перетворюючись на екстатично-сумбурні одкровення про їхні “подвизи та муки” (щоправда, в статті Ф. Шабульда про “муки” нагадують хіба глухі докори на адресу офіційних кіл російської історичної науки, які, мовляв, дуже стримано поставилися до творчого подвигу Антоновича). Маючи з наукою небагато спільного, ця метода, проте, зручна своєю універсальністю. Тож не дивно, що, вдавшись до неї у третій частині своєї брошури (“Малець Стрийковський як історик Синьоводської битви”), Автор відразу натрапив аж на цілих три іпостасі польського хроніста. Той, як виявляється, був джерелознавцем, дослідником та історіографом битви, виявляючи при цьому *непозбутню енергію і працьовитість, підсилювані патріотичними почуттями й глибоким інтересом до давнини та її пам’яток, охоче демонстровану ерудицію вченого епохи Відродження, критичний раціоналізм й палке поетичне уявлення, ледь стримуване професійним чуттям* (с. 69).

Та оце саме “чуття” (навіть чи відоме Стрийковському, котрий може вважатися професійним істориком хіба що в межах житійного жанру) підказує, що завдання вченого – не в тому, аби милуватися чеснотами “історика-поета” чи, навпаки, *картати* його за те, що він на сторінках своєї

“Хроніки”, по суті, “подвоїв” Синьоводську битву, двічі розповівши про Ольгердів похід на трьох татарських князів (в одному випадку йшлося про вповні історичного Ольгерда, в другому – про вигадану особу, Вітовтового воєводу Ольгерда, а саму подію було перенесено на Дон). Фахівця цікавить, які джерела використовував Стрийковський, коли з дріб’язковою докладністю описував битву, від якої його відділяли двісті років – і то років доволі нещедрих на писемні пам’ятки.

За цими джерелами, як висловився принагідно сам Стрийковський, *недалеко ходити*. Оповіді про згадану битву в нього передуює виклад “татарських” сюжетів за Герберштейновими “Записками” (які він використав і в наступному розділі); сама ж ця оповідь (запозичена, за Стрийковським, *у літописців литовських і руських*) являє собою вільний переказ “Повісті про Поділля” білорусько-литовських літописів. Однак якщо в “Повісті” про побиття трьох татарських князів на Синій Воді повідомляється одним реченням, то Стрийковський, завжди охочий до вихваляння литовських воєнних тріумфів, не стримуючи фантазію *професійним чуттям*, описав у деталях перебіг самої баталії та її вражаючі наслідки. І хоча свого часу Ф. Шабульдо докладно відтворив цей опис у своїй книзі та на його підставі навіть з’ясував, що *в битві біля Синіх Вод був широко використаний стратегічний і тактичний досвід руської воєнної справи*³, немає ані найменшого сумніву, що перед нами – літературна фікція. Аби переконатись у цьому, досить порівняти наявні в “Хроніці” батальні сцени з їх скромними літописними прообразами, особливо коли йдеться про легендарні події, стосовно яких білорусько-литовські літописи становлять єдино можливе джерело інформації (битви на Окунівці й під Могильною, походи Гедиміна⁴).

Натомість у рецензованій брошурі стверджується, що оповідання Стрийковського є *не прикрашеним фантастичними вимислами переказом загальновідомих літописних звісток ...*, а ще одним *рідкісним, самостійним і важливим*

джерелом про маловідому подію... унікальним для розуміння загального ходу політичних подій 1362 р. (с.11,70). Відзначена унікальність полягає в звістці, що того року литовці виплошили татар чи то до Дону, чи то до Волги, а збереглася ця інформація, на думку дослідника, або в почутих Стрийковським у Добруджі переказах місцевих жителів (гаданих нащадків розбитих Ольгердом подільських татар), або в історичних спогадах мешканців Кам'янця-Подільського, де двічі побував хроніст. Власне, самий факт, що майже всі синьоводські відомості М. Стрийковського, тобто дані щодо маршруту Ольгердового війська, а також задуму, перебігу та наслідків кампанії, не мають аналогів в інших писемних джерелах, переконав науковця, що у своїй більшості вони ґрунтуються саме на усній історичній традиції колишніх татарських мешканців Поділля і репрезентують собою по суті ординське за первісним походженням і оцінкою подій джерело інформації (с. 77).

Що ж, може й справді наприкінці XVI ст. мешканці Поділля, як і їхні далекі "сородичі", тримали в пам'яті чимало подробиць подій двохсотрічної давнини. І вже напевно, що ніхто інший, як кам'янчани поінформували Стрийковського, що на тих історичних "ловах", які передували заснуванню Кам'янця-Подільського, брати Коріатовичі вполювали не лише оленів (як нотують білорусько-литовські літописи), а й зубрів, сарн і диких коней, і цю звістку "Хроніки" теж мусимо віднести до таких, котрі зібрав, зберіг і правдиво передав своїм сучасникам і майбутнім поколінням її сумлінний автор. Можливо також, що під цим кутом зору варто придивитися до багатьох інших повідомлень Стрийковського, досі непоцінованих *здоровомислячими вченими* – наприклад, до його версії знаменитого двобою 992 р. русича-кожум'яки з печенігом на місці майбутнього Переяслава. Адже з літописів тільки й знаємо, що русич *удави* печеніжина й *ударив* им о землю, тоді як у Стрийковського натрапляємо на такі натуралістичні деталі⁵, що не залишається нічого іншого, як припустити, що

Йому пощастило *зберегти й правдиво передати* невідомий нам давньоруський (або навіть печенізький!) епос.

Натомість стримуючи уяву професійним чуттям, мусимо абстрагуватися від карколомних “конклюдій” Стрийковського, які іронічно оцінював ще Дмитрій Ростовський (див. його зауваження, адресоване укладачеві “Синопису”, в епіграфі до рецензії). Що ж до наявного в “Хроніці” опису Синьоводської битви, то, аналізуючи його, слід передовсім звернути увагу на те, що “прелюдією” до нього стала інформація про перемоги *руських княжат* Симеона Тверського та Дмитрія Московського [Донського] над татарами, запозичена зі згаданих “Затисок” Герберштейна – а далі австрійський дипломат пише: син Дмитрія Василій I *захопив Булгарію, розташовану на Волзі, й вигнав звідти татар*⁶. Тож схоже, що згадуючи про Дон і Волгу, Стрийковський в імпліцитній формі приписав Ольгерду здобутки російської зброї – хоча взагалі доволі важко простежити інтенції людини, котра керувалась якісно іншим, ніж ми, розумінням історичного факту й “історичної правди”.

Можна, наприклад, скільки завгодно гадати, чому Стрийковський, “переосмислюючи” Мартіна Кромера, переніс на Дон виправу Вітовтового воеводи Ольгерда, скеровану проти трьох подільських “цариків”. Та для оцінки його “творчого методу” принциповим залишиться те, як докладно хроніст описав цю цілком “книжну” подію, що постала в історіографії XVI ст. через дефектні списки білорусько-литовських літописів⁷. Утім, для апологетів Стрийковського і цей опис містить *подробиці, варті уваги*⁸, відбиває події, *про які докладні відомості мав тільки Стрийковський*⁹. Водночас його ж інформація про справжню Синьоводську битву, яку так високо цінує п. Шабульдо, відкидається як плутана й недостовірна, а її поява в “Хроніці” пояснює тим, що Стрийковський *був, без сумніву, кращим збирачем джерел, ніж їх інтерпретатором*¹⁰.

З цим (щоправда, обстоюючи зовсім іншу позицію) згоден і Фелікс Шабульдо, який наголошує, що Стрийковський *не зрозумів та й не міг зрозуміти ... усієї значущості відкритого ним ординського джерела, через що й приписав Синьоводській битві результати всієї антиординської кампанії Великого князівства Литовського на південних теренах України влітку-восени 1362 р.* (с. 77-78). З'ясувати істину досліднику допомогли інші писемні джерела, котрі, на його думку, унаочнюють, що *Синьоводська битва і здійснений зати́м похід Ольгердового війська на південь Правобережжя, до гирла Дніпра й Дністра, були істотною, проте лише складовою частиною єдиного стратегічного задуму всієї антиординської кампанії 1362 р.* (с. 76). Власне, й увесь пафос рецензованої брошури полягає у твердженні, що *досі загальне уявлення про синьоводську проблему було перекручене, оскільки вона зводилася до Синьоводської битви, а результати останньої – до приєднання до Литви лише двох українських земель – Київщини та Поділля* (с.14). Насправді ж, на думку Автора, *мова має йти не про один похід і одну битву біля Синіх Вод, а про дві широкомасштабні воєнні акції – похід на Коршів і Синьоводську битву. При цьому перша з них була вагомішою й мала більш далекосяжні політичні наслідки для Центрально-Східної Європи, ніж Куликовська битва 1380 р., а в комплексі обидві операції єдиного стратегічного задуму стали подією принаймні східноєвропейського значення* (с.8-9, 78).

Далі науковець повністю зосереджується на литовській виправі на Коршів, іменуючи її то литовською “Задонщиною”, то литовською “Задніпрянищиною”. Монументальність і претензійність цієї назви, мало сприяючи розумінню окресленої проблеми (чого варті лише громіздкі конструкції на зразок *задніпровська частина синьоводської проблеми*), виразно дисонують з кількістю даних про саму виправу, котрі обмежуються літописною звісткою 1362/63 р.: *...Того же лета литва взяли Коршев и сотворишас(я) мятежи и тяготы людем по всей земли. Тое же осени Ольгерд Синю Воду и Белобережие повоевал*¹¹.

Цілком зрозуміло, що оперта на цей фрагмент ідея “єдиного стратегічного задуму” двох литовських кампаній є суто здогадною, оскільки в самій літописній нотатці важко вгледіти бодай якийсь зв’язок між захопленням Коршева та “воюванням” Ольгердом Синьої Води й Білобережжя. Фелікс Шабульдо намагається пояснити це пошкодженням первісного тексту літопису. Сумніви, що опосіли дослідника десятиріччя тому¹², нині переросли в розлогий “філологічний” коментар: *Впадає в очі незгодженість у числі підмета “Литва”, вжитого в першому реченні для означення учасників походу на Коршів, і присудка “взяли”, що, на нашу думку, навряд чи може бути лише помилкою автора чи переписувачів тексту. Більш вірогідно, що ця текстуальна особливість літописного запису є результатом пізнішої редакторської правки, коли наявний перелік воєначальників чи місцевостей, звідки набрано воїнів до звитяжного війська, був замінений більш стислою, політичною і спільною для них ознакою, етнополітонімом – “литва” (с. 10). Дослідник навіть прагне вихопити з темряви забуття цей викреслений список знатних учасників походу (с. 36) – замість того, аби пересвідчитися, що збірний етніонім “литва” розумівся як множина¹³.*

Утім, попри оригінальність такої аргументації, Фелікс Шабульдо далеко не самотній в обстоюванні думки про тісний зв’язок литовських виправ на Поділля і Коршів (з відповідною локалізацією останнього). Ще Дашкевич указував, що Синьоводській кампанії передувало здобуття Херсона (Коршева)¹⁴, а Михайло Грушевський, аналізуючи попередню історіографію, слушно зауважував, що шляхом ототожнення Коршева з Херсонесом чи Керчю звістка про взяття цього міста зв’язувалася з *Ольгердовим походом у полудневі степи*; він же вказав на *Коршев на Сосне*, згаданий серед київських міст у літописному реєстрі, відомому нині як *Список руських міст далеких і близьких*, хоча й відзначив, що з ним зв’язувати “Коршеву” 1363 р. можна тільки дуже гіпотетично¹⁵. У цьому застереженні відбився скептицизм у

ставленні до *Списку* як історичного джерела, що панував серед істориків на зламі XIX-XX століть. У тодішній літературі неодноразово наголошувалося на наявності в *Списку* різночасових нашарувань; відтак, вважалося неприпустимим використання його даних у наукових дослідженнях

У 50-х роках нашого століття ця точка зору була переглянута М. Тихомировим, котрий, дослідивши *Список*, дійшов висновку, що той фіксує історично-географічні реалії кінця XIV – початку XV століття. Локалізуючи наявний у *Списку* Коршів, він також виходив з переконання, що літописець згадав про його здобуття *у зв'язку з завоюванням литовськими військами Синьої Води й Білобережжя*; відтак, дослідник припустив, що цей пункт *мав знаходитись у безпосередній близькості до татарських земель, мабуть, де-небудь у верхів'ї Бистої Сосни*¹⁶.

До недавнього часу цю думку поділяв і Фелікс Шабульдо. Нині ж він стверджує, що Коршів знаходився на Тихій Сосні. Це дає йому змогу узгодити "київську" – згідно зі *Списком* – приналежність Коршева на Сосні з інформацією так званого *Обводу Свиридова* стосовно того, що за часів Семена Олельковича межі Київського князівства сягали Тихої Сосни. Гадаємо, що саме ця можливість і схилила дослідника до "зручнішої" локалізації Коршева. Але він мусив узяти до уваги, що в XIV ст. район Тихої Сосни не мав постійного населення, являючи собою зону татарських кочовищ¹⁷; до того ж, "Сосною" традиційно називали саме Бистру Сосну¹⁸.

Додамо, що, підкріплюючи свій висновок аналізом *структуроутворюючих принципів складання "Списку"* (с. 17-20), дослідник, на жаль, не зважив на те, що, всупереч установленим з часів Тихомирова поглядам, цей документ не тільки не відбиває єдиний хронотоп (демонструючи, за влучним висловом О. Андріяшева, *більше знання з стародавньої руської історії, аніж точності історично-географічних даних*¹⁹), а й містить хибну інформацію про місцезположення окремих

пунктів, згаданих поруч із Коршевом у “київській” частині *Списку*. Маємо на увазі фрагмент “А на Псле Ничян. Городище. Лошици. Бирин. Жолваж. На Ворскле Хотмышль”, де як попсельські фігурують Ничан і Лошиці, насправді розташовані на Ворсклі²⁰.

Цілком зрозуміло, що будь-який висновок, опертий на такий хисткий джерельний ґрунт, є ілюзорним. Навіть у комплексі з лаконічною звісткою Рогозького літописця інформація *Списку* про Коршів не є достатньою підставою для того, щоб сприймати повідомлення “Хроніки” Мацея Стрийковського як ординське за своїм походженням, достовірне і докладне джерело інформації про литовську “Задніпрянину”, як це воліє стверджувати Автор (с.21). Коли ж, вважаючи просторово-часові параметри цієї баталії встановленими, дослідник починає з’ясовувати її мету та політичний сенс, дійшовши врешті висновку про укладення воєнно-політичного союзу між Мамаєм і Ольгердом вже наприкінці 1361 р. (с. 36), стає зрозуміло, що йому забракло почуття міри, і він пішов задалеко в своїй “реабілітації” Стрийковського, по суті, уподібнившись “історикові-поету”, чию фантазію не стримувало “професійне чуття”.

Утім, продукування історіографічних міфів є справою вдячною. Це, серед іншого, унаочнюється і прикладом Мацея Стрийковського, котрий, приписавши Ольгердові здобутки *руських княжат*, з 400-літньої відстані зумів прищепити фахівцеві-литуаністу ідею пріоритету *Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського у боротьбі східноєвропейських країн проти панування Золотої Орди*.

¹ Див.: Антонович В. Б. *Монографии по истории Западной и Юго-Западной России*. – К., 1885. – Т. 1. – С. 126–127.

* До речі, цілком незрозуміло, чому в статті стверджується, нібито Антонович в “*Очерке истории Великого княжества Литовского*” зосередив свою критичну увагу на Стрийковському (с. 52). Адже насправді, добре усвідомлюючи вторинність його “Хроніки”, вчений аналізував першоджерело її відомостей – “Хроніку Биховця”.

² Пор. влучні міркування з цього приводу: Толочко О. *Коли ж приїде ревізор, або страсті св.Грушевського за преп. Кононенком* // Старожитності. – 1995, – № 1-2. – С. 29-31; Харченко В. *Образ на тлі епохи чи епохи на тлі образу? (До виходу книги В. Ульяновського та В.Короткого “Володимир Антонович: образ на тлі епохи”)* // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 1998. – Вип. 2. – С. 218–235.

³ Шабульдо Ф.М. *Земли ...* – С. 68-69.

⁴ Пор. *Летописи белорусско-литовские* // Полное собрание русских летописей [далі – ПСРЛ]. – М., 1980. – Т. 35. – С. 92, 95-96; Strykowski M. *Kronika...* – Warszawa, 1846. – Т. 1. – S. 249-252, 363-366.

⁵ Strykowski M. *Kronika...* – Т. 1. – S. 127-128.

⁶ Герберштейн С. *Записки о Московии.* – М., 1988. – С.64-65.

⁷ Див.: Грушевський М. *Історія України-Руси.* – К., 1993. – Т. 4. – С. 456-457.

⁸ Дашкевич Н. *Заметки по истории Литовско-Русского государства.* – К., 1885. – С.77 (прим.1).

⁹ Kuczyński S. M. *Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.)* // Kuczyński S. M. *Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w.* – Warszawa, 1965. – S.161.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ *Рогожский летописец* // ПСРЛ. – Пг., 1922. – Т.15, вып. 1. – Стб. 75.

¹² Шабульдо Ф.М. *Земли...* – С. 64-65.

¹³ Пор., наприклад: *Лаврентьевская летопись* // ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 1. – Стб. 469, 483; *Новгородская Первая летопись старшего и младшего изводов.* – М.;Л., 1950. – С. 45, 246, 257, 269, 275, 304, 307, 339, 457. Викликають заперечення і хронологічні викладки Автора, переконаного, що літописне кліше *того же лета* інтерпретується тільки як *влітку* (с.21).

¹⁴ Дашкевич Н. *Заметки ...* – С. 81, 191.

¹⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси.* – Т. 4. – С. 79-80.

¹⁶ Тихомиров М.Н. *Русское летописание.* – М., 1979. – С. 107.

¹⁷ Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* – М., 1985. – С.53. Заселення цього регіону почалося лише наприкінці XVI ст., на чому наголошували в Москві у 1585 р.: Соловьев С.М. *Сочинения.* – М., 1989. – Кн. 4: *История России с древнейших времен.* – Т. 7. – С. 223.

¹⁸ Пор.: Книга хоженій: Записки русских путешественников XI–XV веков. – М., 1984. – С.100; Герберштейн С. Записки ... – С.138.

¹⁹ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 22. Серед сучасних дослідників на це звернув увагу лише А. Поппе: Poppe A. *Gród Wotyń* // *Studia Wczesnośredniowieczne*. – Wrocław; Warszawa, 1958. – Т. 4. – S. 251-258.

²⁰ Ширше про це див.: Русина О. *Путивльські волості XV – початку XVII ст.* // Записки НТШ. – Львів, 1996. – Т. ССXXXI. – С. 375-376.